

Neustupný, Jiří

Ke kritice archeologických pramenů

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada archeologicko-klasická. 1971, vol. 20, iss. E16, pp. [35]-41

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/110289>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

J I Ř Í N E U S T U P N Ý

Prehistorický ústav Národního muzea, Praha

KE KRITICE ARCHEOLOGICKÝCH PRAMENŮ

Kritika archeologických nálezů, používaných k jakékoliv další práci — ať vědecké, informační nebo osvětové — je prvním a základním úkolem každého archeologa (prehistorika). Je třeba si uvědomit, že neprovedení důkladné kritiky nálezů a důvěřivé použití jejich dokumentace (tj. údajů o jejich souvislostech a vztahu k nálezovému prostředí) může nepříznivě ovlivnit celý jejich následující rozbor a nesprávně usměrnit jejich výklad.

Jsme stále ještě svědky toho, že někteří badatelé někdy používají nedosta- tečně prověřených nálezů, jsou důvěřiví k údajům o nálezech, k jejich doku- mentaci.¹ Týče se to nejen starších nálezů (k těm se ještě zvlášť vrátíme) ale i nových nálezů pocházejících z nových archeologických výkopů, hlavně pokud jsou prováděny jediným badatelem a nemohou proto být široce a všestranně kritizovány hned při objevu ve všech vnitřních poměrech i v souvislostech s okolním prostředím.²

Možnost objevů nových, stále hodnotnějších, protože metodičtěji získávaných archeologických nálezů se stále zmenšuje — v různých zemích samozřejmě různým tempem — a byť pomalu přece jen jistě se blíží doba, kdy nové archeologi- cké nálezy už nebudou v terénu získatelné a kdy archeologové budou odkázáni

¹ Neuvádím zde výslovné příklady, protože každému jsou známy z okruhu jeho archeologi- ckého zájmu: každý může rozpoznat rozdílnosti v přístupu k týmž nálezům, v jejich hodnocení a tím i v závěrech na nich budovaných. — Jestliže jedni badatelé přejímají hodnocení týchž nálezů od druhých, aniž by se předem zabývali kritikou těchto nálezů, dochází k tomu, že nálezy i závěry z nich vyplývající přecházejí z jednoho díla do dru- hého a ovlivňují nepříznivě pokrok poznání. — Těchto výtek sotva zůstal a zůstává zcela ušetřen některý badatel (autora tohoto článku nevyjímajíc). Je to jev odpovídající určité době, určitému stupni poznání a také postupné formaci archeologie jako vědy pomocné a prehistorie jako vědy hlavní. Přehodnocování archeologických nálezů a jejich dokumen- tace jakož i závěrů z nich činěných by měly být chápány jako kladná stránka každého vědeckého výzkumníka, hlavně pokud jde o závěry jeho samého.

² Je stále ještě mnoho důležitých výkopů, které provádí jeden jediný archeolog. Každý, kdo vedl výkopové práce, ví, kolik při nich vyrůstá otázek, které je nutno řešit hned v zájmu dalšího postupu výkopu a kolik se vyskytuje problémů, jejichž řešení přesahuje možnosti jednoho badatele, který nemá na místě oponenta. — Někdy bývá snaha zmírnit tyto ne- dostatky občasným svoláváním komisí nebo povoláváním specialistů při náhle vyvstávších závažných problémech.

na nálezy uložené v muzejních sbírkách a na nálezovou dokumentaci svých předchůdců.³

U vědomí takové situace je ovšem třeba, aby již dnešní generace archeologů začala uskutečňovat určitá nezbytná opatření.

Především je třeba soustřeďovat hlavní pozornost na zachránění pro budoucí vědecký výzkum všech archeologických nálezů a objektů, v zemi i nad zemí, jimž hrozí poškození nebo dokonce zničení. Žádný archeologický nález by neměl uniknout pozornosti dobře vybudované a fungující sítě „ochrany archeologických památek“. To by mělo první povinností všech příslušných archeologických pracovišť.⁴

Dále je třeba soustavně prosazovat zásadu teamové práce u soustavných (systematických) a vůbec u větších nebo důležitých záchranných výkopů. Nejen by odborníci nearcheologických oborů měli být podle zvláštní potřeby členy výkopových teamů nebo by měli být zváni k potřebným konzultacím ale i archeologů by mělo být v teamech více — podle rozsahu objektu a problematiky —, aby měli možnost vzájemné konzultace, aby kritika nálezových zjištění mohla být prováděna několika odborníky z několika přístupů a hned na místě. Tím by se omezily nejasnosti, které někdy vznikají při zpracovávání náleziště, při výkladu archeologického výkopu, při vlastním vědeckém výzkumu otázky nebo souboru otázek.⁵ Tím se docílí i záruky, že v nálezové zprávě bude zaznamenáno více podkladů nebo řešení nežli by podal nebo vůbec mohl podat jediný archeolog.

Tedy soustavný archeologický výkop by neměl být prováděn jen jedním jediným badatelem, jak bývalo zvykem v počátcích prehistorie. Všechny náklady, jichž si vyžaduje teamová práce při výkopech, se navrácí ve vyšší hodnotě získávaných pramenů (nálezů i pozorování) pro vědecký výzkum dnešní i budoucích badatelských generací.

To, co jsme zde jen letmo naznačili, představuje preventivní kritiku archeologických pramenů před započítím vlastního vědeckého výzkumu. Taková preventivní opatření se týkají nových archeologických výkopů. Je zde ovšem ještě množství již dříve získaných archeologických nálezů (a jejich dokumentace) uložených v muzejních sbírkách. A přirozeně i zde musí před jejich použitím pro vědecký výzkum předcházet jejich kritika.

U všech starších nálezů uložených v muzeích by měla být postupně a soustavně prováděna nálezová kritika všemi dostupnými cestami, při čemž hlavním úkolem by byl rozbor nálezové dokumentace a její konfrontace s archeologickými nálezy, tedy kritika obou částí archeologického pramene — archeologic-

³ J. Neustupný, K otázce vědecké práce v muzeích. „Časopis Národního muzea“ CXXXII, č. 3, str. 164, Praha 1963. — J. Neustupný, Muzeum a věda, str. 141 (Knížnice „Muzejní práce“, sv. 13), Praha 1968. — Vzrůstající význam muzejních sbírkových fondů se týče nejen historických oborů ale zasahuje již i obory přírodovědné a také biologií: ta je postižena ve svém výzkumu vymíráním určitých forem pod tlakem civilizace.

⁴ Metodikou archeologie a ochranou pravěkých nálezů se již na prahu samostatného Československa souborně zabýval E. Šimek, K organizaci a metodě archeologické práce. „Osvěta“ L, str. 32, 95, 149, 222, 293, 352, 424, Praha 1920. — Čs. zákon ze dne 17. dubna 1958, č. 22 Sb., o kulturních památkách, § 16, stanoví povinnost hlášení archeologických nálezů Archeologickému ústavu ČSAV a krajskému muzeu.

⁵ Zásada teamové práce se uplatňuje u čelných archeologických pracovišť, měla by ovšem být zcela obecná. — Teamovou prací byly i velké terénní výkopy, které vedl Fr. Kalousek např. na Hradisku u Znojma a na Pohansku u Břeclavě.

kého nálezů (předmětu) a jeho dokumentace. Nejdříve je třeba zvážit, zda k získání nálezů došlo podle metodických zásad archeologie, tj. výkopem, a jestliže ano, zda se tak stalo za přítomnosti osob znalých problematiky archeologie a vědomých si závažnosti udávaných nálezových okolností a vlivu, jaký nejasnosti a nepřesnosti nebo příliš jednostranné subjektivní záznamy mohly mít na postup a závěry výkladu.

Je dobře známo, že mnoho starších nálezů nemá buď dokumentaci vůbec žádnou nebo jen opřenou o výpovědi nálezců, kteří nemohli mít vždy smysl pro přesnější pozorování a mohli podléhat příliš volným kombinacím nebo i romantickým představám, jaké v mnohých lidech apriorně vzbuzuje pravěk. I tak však musíme být vděční oněm nálezčům za záchranu nálezů a za zaznamenání aspoň nějaké dokumentace k nim: měli nejlepší snahu a té si vážíme.

Někdy zachovaná dokumentace nepochází od přímého nálezce a procházela ústní tradicí řetězem osob, z nichž každá ji mohla upravit podle svých zkušeností a znalostí archeologie. Pak je jistě ještě obtížnější dopracovat se k pravděpodobné původní nálezové situaci.

Ovšem ani dokumentace pořízená archeologem nebývá vždy zcela bez problémů. Vždyť i archeologové pracovali a pracují v terénu a v dokumentaci nálezů v rámci určitého archeologického schématu, v rámci archeologických názorů své doby: a toto schéma a tyto názory se přirozeně mění postupem poznání, vývojem oboru. Mnohdy to, co podle původní dokumentace dávalo jednoduchou a jednoznačnou interpretaci, rozvojem a vývojem nauky se stává složitějším a nabízí i jiné výklady.⁶

Při používání dokumentace je také třeba vážit, zda výklad nálezů nebyl předpojatý, zda nepředcházela nálezové dokumentaci, zda ji neurčoval, zda dokumentace neměla vlastně jen doložit předem hotovou koncepci — ač zcela opačně teprve kritika nálezů a jejich rozbor mají být na bazi jakéhokoliv dalšího výkladu, ač nálezy a jejich okolnosti, pozorování nálezového prostředí mají teprve vést k výkladu a ač teprve soubor rozborů a výkladů může nás přivést k celkovému pojetí problému.

Každý archeolog má dbát, aby v dokumentaci nálezů byly zaznamenány všechny skutečnosti, aby zůstaly otevřeny všechny možnosti, všechna východiska k různým výkladům — a nikoliv aby byla všechna potlačena a aby v dokumentaci zůstalo jen jedno jediné východisko, vedoucí k té interpretaci, pro kterou se rozhodl dotyčný archeolog. Ten má jistě plné právo, aby se angažoval pro určitý výklad a zveřejnil jej — má však současně povinnost, aby i jiným umožnil vypracovat a zdůvodnit výklady jiné. Archeolog při výkopu a při jeho dokumentaci nepracuje jenom pro sebe, pro svou interpretaci, ale pro celou archeologickou obec, pro dnešní i budoucí generace archeologů. Archeologické nálezy a výkopy nemohou být doménou jednotlivců — ti jsou jenom jejich vykonavatelé: mají jistě plné právo, aby je přednostně zpracovali, avšak po nich přijdou další a další, kteří budou k nálezům a jejich dokumentaci přistupovat z nových pozic, ze širších a složitějších hledisek, z vyšších stupňů poznání. Byli jsme a jsme stále svědky toho, jak průběžně dochází k novým výkladům star-

⁶ Jedním z mnoha příkladů mohou být změny v pojetí eneolitu — od J. Pallardiho přes A. Stockého až po chronologickou konferenci v Národním muzeu: *Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie*, str. 47—79, Národní muzeum v Praze 1956. — Vývoj názorů, v podstatě na podkladě kladných přínosů zmíněné konference, pokračoval a pokračuje dále.

ších nálezů a jejich nálezových okolností a musíme proto dbát, aby badatelé měli k dispozici co nejvíce pevných východisek k další práci v nálezové dokumentaci nových výkopů a nálezů.

Pokud jde o používání nezcela ověřených nálezů (nálezů s nedostatečnou dokumentací), pak je třeba říci, že ani jejich velký počet nemůže být stavěn na roveň i menšímu počtu plně ověřených dostatečně dokumentovaných nálezů. A dokonce nemůže být velký počet neplně dokumentovaných nálezů stavěn do protikladu k plně dokumentovaným, i když méně početným nálezům a přehlušit jejich vypovídací hodnotu. Mnohost neplně ověřených nálezů, i když všechny svědčí jedním směrem, může být náhodná a nemá plné historické průkaznosti: může ovšem být podnětem ke zvýšené kritice a revizi nálezů plně dokumentovaných. Nelze podléhat představám, že mnoho nedokumentovaných stejným směrem ukazujících nálezů nahradí nebo předčí i jen několik nálezů plně dokumentovaných. A zcela jest odmítnout možnost stavět dalekosáhlé závěry na jediném, neplně dokumentovaném nálezů proto, že odpovídá koncepci příslušného badatele. Koncepce musí mít pevnou oporu v souborech dokumentovaných nálezů a nikoliv jen v nápadech.

Pro historické závěry můžeme proto používat jen plně ověřených a kriticky prozkoumaných archeologických pramenů (nálezů a jejich dokumentace): prameny, které neodpovídají těmto požadavkům, mohou být jenom pomocným, doplňkovým a podnětným materiálem, samy o sobě však nemohou být rozhodující a k historickým závěrům postačující.⁷ Teprve po provedení základní kritiky, preventivní kritiky archeologických pramenů, lze přikročit k jejich dalšímu zpracování metodami archeologickými (morfologie, typologie atd.),⁸ přírodovědeckými (např. C 14), technickými (technologie), matematickými (statistiky) atd.⁹ Avšak to jsou již otázky jiné, ležící mimo záměr této rozpravy.

Archeolog se musí snažit, aby kritikou pramenů si připravil co nejpevnější základnu a východisko pro vlastní zpracování archeologické, které se pak stane hlavní oporou pro zpracování historické (prehistorické), které je konečným výsledkem celého vědeckého výzkumu začínajícího výkopem nebo vůbec objevem archeologických nálezů. Prehistorie, která je vědou velmi mladou, musí dbát na přísnou kritiku svých archeologických pramenů, aby se zařadila čestně po bok své, badatelsky starší příbuzné vědy historické pracující převážně s prameny písemnými.

⁷ Takový je např. poměr mezi staropaleolitickými nálezy stratifikovanými a v souvislostech zjištěnými od archeologů a geologů a mezi nálezy zachráněnými na povrchu zemském nebo náhodně zachráněnými bez potřebné dokumentace. Ty první mohou udávat ráz historických závěrů, ty druhé představují doplňky a podněty k vyhledávání druhých. Ty první historický obraz mohou kreslit, ty druhé jej doplňovat: ty druhé (např. pětní klíny) mohou však také v obrysech naznačovat, jaký by celkový obraz mohl být až by byl doložen nálezy v hodnotě prvních. — J. Škutil a J. Neustupný, Nejstarší památky lidské práce z Čech a Moravy, Problematika starého paleolitu. Národní muzeum v Praze 1953. F. Prošek a V. Ložek, Stratigrafické otázky československého paleolitu. PA XLV, str. 35 a n., Praha 1954. J. Neustupný, Starý paleolit v Československu. „Acta Universitatis Carolinae-Philosophica et Historica“ 3 (Sborník k počtě 60. narozenin akademika Jana Filipa), str. 5–12, Praha 1960.

⁸ J. Neustupný, K metodám archeologické práce. „Časopis Národního muzea“ CXXVI, str. 52–73., Praha 1957. J. Neustupný v Pravěku Československa, str. 19–23, Praha 1960.

⁹ E. Neustupný, Nové směry v archeologii. „Dějiny a současnost“ XI, č. 8, str. 38 an., Praha 1969.

V této rozpravě byla vytčena celá řada úkolů, které vyvstávají stálým, vlastně nepřetržitým přehodnocováním archeologických pramenů — úměrně zdokonalující se metodice archeologie. Protože archeologické nálezy jsou uloženy v muzeích, zdá se být oprávněn názor, aby zmíněné úkoly plnila především muzea, byť pomoc jiných archeologických pracovišť bude vždy vítána a bude nutná už vzhledem k malému počtu muzejních archeologů: a bude nepochybně účinná vzhledem k erudici mimomuzejních archeologů a k možnostem jejich pracovišť. Tato primární, základní, preventivní kritika archeologických pramenů uložených v muzeích by mohla představovat jeden z podstatných přínosů muzejních archeologů k vědeckému výzkumu. Musela by vycházet z dokonalého znaectví současného stavu problémů a jít k samým kořenům teorie a metodiky oboru, které by současně pomáhala rozvíjet.¹⁰

O co jde u takové práce? Především jde o zpětné sestavení, restituci nálezo- vých celků, o prověřování údajných nálezo- vých celků, o sestavování nálezo- vých souborů skládajících vyšší historické jednotky jako jsou pohřebiště a sídliště, o zjišťování a prověřování stratigrafických souvislostí a rozdílů, atd.¹¹ Příslušný archeolog musí proto ovládat teorii, metodiku a praxi oboru, musí se důvěrně seznámit se staršími archeologickými fondy, se záznamy o nich a s literaturou o nich již napsanou. Tato práce, často velmi drobná a zdoluhavá, někdy přímo pátrací povahy, mnohdy zasahující do dějin badatelského úsilí, znamená však stále zhodnocování muzejních sbírek, jejich udržování na stupni oborem dosaženém a potřebném pro další vědecký výzkum.

Tím se dostáváme i k úloze archeologů v muzeích. Jestliže v ústředních a velkých muzeích mají stále jasněji se upevňující úkoly výzkumné (ve výzkumu základním i aplikovaném), dokumentační a osvětové, pak v menších muzeích („okresních“) je třeba jejich poslání ještě vyjasnit a zpřesnit.¹² Vedle činnosti záchranné a osvětové (výstavní a jiné) by právě zmíněná průběžná, restituční dokumentační činnost zasahující do sféry vědeckého výzkumu mohla být specifickou záležitostí muzejních archeologů. Tato práce by vyžadovala stále a hlubší studium teorie a metodiky oboru a současně by zdůvodňovala potřebu kvalifikovaných archeologů v muzeích se staršími fondy i s nově přibývajícimi archeologickými sbírkami. Byla by to práce jak výzkumná tak muzeologická. Její váha v oboru do budoucna stále poroste tak, jak archeologové budou stále více odkázáni na muzejní sbírky. S touto prací pak samozřejmě souvisí i nové publikace archeologických nálezů, nové moderní edice archeologických pramenů podle požadavků současné prehistorie.

¹⁰ O znaectví, vědecké práci, teorii a metodologii: *J. Neustupný*, Muzeum a věda, str. 20 a n., zvláště pak str. 25–7; Praha 1968. *J. Neustupný*, Zajištění vědeckého materiálu. Vědecké ústavy a muzea. „Časopis Národního muzea“ CXXXIII, č. 1, str. 27–35, Praha 1964.

¹¹ O nálezo- vých celcích atd.: *J. Neustupný*, K metodám archeologické práce. „Časopis Národního muzea“ CXXVI, str. 52–73, Praha 1957. *J. Neustupný*, Zur chronologischen Verlässlichkeit der Siedlungsschichten und Siedlungsgruben. „Analecta archaeologica — Festschrift Fritz Fremersdorf“, str. 21–25, Köln 1960. *J. Neustupný*, The classification of groups of prehistoric finds according to the activity of man. „Bericht über den V. Int. Kongress f. Vor-u. Frühgeschichte Hamburg vom 24. bis 30. August 1958“, str. 613–4, Berlin 1961.

¹² O rozmisťování vědeckých pracovníků v muzeích: *J. Neustupný*, Muzeum a věda, str. 110–4 a 128–30, Praha 1968.

Archeologie měla sice již dávno vypracovány hlavní zásady stratigrafie, typologie a náleзовých celků¹³ — tyto zásady jsou stále opravovány, doplňovány a zjemňovány s postupující náročností poznání. Avšak dost pozadu dlouho zůstávala teorie terénního výzkumu, ač stojí na počátku všeho bádání dalšího a ač nedostatky, nejasnosti a omyly při výkopu učiněné ovlivňují pak na dlouho všechny další zmíněné zásady archeologické práce. Je proto na místě zamýšlet se stále a stále, z nejrůznějších přístupů nad kritikou pramenů, tj. archeologických nálezů a pozorování jejich prostředí. Tím bude usnadňována i cesta od archeologie k prehistorii, k pravěkým dějinám, jejichž hlavní základnou je archeologie a které jsou našim cílem.

ОТНОСИТЕЛЬНО КРИТИКИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Основная задача каждого археолога — критика археологических источников (археологических находок и их документация), которые необходимы для его работы.¹ Это касается прежде всего ранних находок, хранящихся в музеях. Обязанностью археологов, работающих в музеях, является систематическая критика этих находок, сохранившейся документации и толкования с точки зрения нового подхода к источникам, новых рабочих методов и все развивающегося познания.^{10, 11} Таким образом, все время поднимается научная ценность фондов музеев и сохраняется их значение для дальнейшего научного изучения древних времен существования человечества. Эта работа особенно важна потому, что прилив новых археологических источников будет постепенно ослабевать — в некоторых странах более быстрыми темпами, в других более медленными — и потому, что будущие археологии будут в все большей степени вынуждены опираться на фонды музеев.³ Такая работа археологов в музеях представляет собой важный вклад в науку и ее значение будет все увеличиваться со временем.¹²

Критикуя источники, археолог, конечно, не должен пользоваться с полным доверием даже находками и документацией, полученными из новых раскопок, которые были проведены археологами-профессионалами.⁴ В особенности необходимо добиться того, чтобы все систематические или вообще большие раскопки, или же и важные небольшие раскопки не велись только одним археологом.² Здесь везде необходимо вводить коллективный труд, в котором принимало бы участие прямо на месте раскопок несколько археологов наряду с специалистами других отраслей науки, приглашаемых вообще или только в случае необходимости. Тем самым можно добиться того, что неясные или спорные вопросы будут решаться прямо на месте раскопок и возникнет гарантия, что будет собрано больше опорных пунктов или найдено больше решений, чем мог бы сделать только один археолог при самом лучшем желании.⁵ Таким образом, будущий археолог получит больше пунктов отправления для критики источников и для выводов при новой обработке места раскопок или комплекса раскопок, типа культуры или всего периода; археолог не будет вынужден исходить только из одних данных, освещенных только одним археологом и его заключениями.⁶

Даже самое большое количество непроверенных или недостаточно обработанных в документации находок не может, что касается исторической ценности, сравниться с меньшим количеством находок с хорошей документацией.⁷ Для того чтобы прийти к историческим заключениям необходимо пользоваться вполне проверенными и критически изученными археологическими источниками (находками и их документацией). Источники, несоответствующие этим требованиям, могут служить только как подсобный материал для исследователей, несмотря на то, что иногда они могут стать также импульсом для переоценки источников, считавшихся до того хорошо документированными и проверенными.

Только после основательной критики исходных археологических источников¹³ можно начать их обработку при помощи обычных принятых археологических и неархеологических методов.^{8, 9}

¹³ Viz o tom souborně s literaturou. J. Neustupný, K metodám archeologické práce. „Časopis Národního muzea“ CXXVI, str. 52—73, Praha 1957.

SOME REMARKS ON THE CRITICAL ANALYSIS OF ARCHAEOLOGICAL SOURCES

One of the main tasks of every archaeologist is the critical analysis of archaeological sources, that is archaeological finds and their documentation which are used by archaeologist in his work.¹ This is especially true of older archaeological finds kept today in museums. Museum archaeologist must continually carry out critical analysis of older finds, their documentation and literature describing the finds from the viewpoint of a new approach to archaeological sources, new working methods and the ever extending knowledge.¹⁰ In this way museum collections retain their value for further research into the prehistory of mankind. This work is of great importance because the numbers of new archaeological finds will in the future decrease and archaeologists will have to concentrate their research upon museum collections.³ This process will go on with different speed in different countries. Thus the work of museum archaeologists represents an important contribution to research and its importance will certainly increase in the future.¹²

In the analysis of archaeological sources the archaeologist must be also very critical of new finds and documentation of excavations carried out by properly trained archaeologists.⁴ It should become a rule that extensive excavations or important small-scale excavations not be carried out by a single archaeologist.² Such excavations must be conducted by teams of archaeologists and experts in other disciplines if needed. Thus difficult or disputed problems may be solved right on the excavation and there will be a guarantee that more facts and possible solutions will be gathered and found than is within the powers of a single archaeologist, however great his knowledge and experience.⁵ In this way archaeologists in the future will have at their disposal more starting points for the critical analysis of sources and for conclusions in their elaboration of the site or sites, cultures or whole prehistoric periods. Archaeologists in the future will not have to base their own research upon a body of facts gathered and necessarily influenced by a single archaeologist and upon his own conclusions only.⁶

Unverified or insufficiently documented finds, however great their numbers, cannot have the same historical value as a few well documented ones.⁷ Historical conclusions can be based only upon verified and critically analyzed archaeological sources, that is archaeological finds and related documentary material. Sources that do not measure up to these requirements represent auxiliary material, though they may sometimes stimulate a revision of archaeological sources that have already been considered as verified and well documented.

Only after a thorough analysis of fundamental archaeological sources¹¹ is it possible to proceed to their elaboration by the usual archaeological and non-archaeological methods.^{8,9}

